

S. DAUKANTO PAŽIŪROS Į RELIGIJĄ IR DVASININKUS

J. REPSYS

S. Daukantas (1793—1864) yra vienas žymiausių pirmosios XIX a. pusės lietuvių kultūros veikėjų. Kaip demokratinės visuomeninės minties atstovas ir liaudies švietėjas, jis savo raštuose, skirtuose valstiečiams, kritikavo baudžiavą, skelbė socialinės bei nacionalinės laisvės šūkius. Religijos klausimų S. Daukantas specialiai nenagrinėjo, bet savo raštuose daug kur juos paliesdavo. Dėl to, kalbant apie S. Daukanto pažiūras ir jų reikšmę to meto antifeodalinei kovai, šių klausimų ignoruoti negalima.

Buržuaziniai mokslininkai sąmoningai nutylėdavo socialinius S. Daukanto raštų klausimus. Išaukštindami S. Daukantą tik kaip „lietuvybės žadintoją“, jie pabrėždavo, kad jis buvęs doras katalikas ir nuoširdžiai pasitikėjęs dievo apvaizdos tvarka žemėje. Jo religingumui įrodyti buržuaziniai nacionalistai daugiausia rėmėsi tokiais faktais, kaip bažnyčios lankymas jaunystėje, paminklo ant motinos kapo pastatymas ir pan., beveik visai nenagrinėdami jo raštų ideologijos¹. Anot A. Janulaičio, S. Daukantas buvęs „lietuvis patriotas, podraug tikįs, neleidžiąs painioti politikos prie bažnyčios“².

Tarybinėje literatūroje S. Daukanto pažiūrų į religiją ir bažnyčią klausimas taip pat nėra nuodugniau išnagrinėtas. Periodinėje spaudoje bei Lietuvos istorijos ir lietuvių literatūros istorijos vadovėliuose, kur apibūdinama S. Daukanto veikla bei literatūrinė kūryba, tik pažymima, kad jis demaskavo neigiamą krikščionybės ir katalikų bažnyčios vaidmenį lietuvių tautai³.

Susipažinus su S. Daukanto raštais, jų dvasia bei tomis aplinkybėmis, kuriomis jis rašė, jo pažiūros į dvasininkus, bažnyčią ir religiją nėra tokios „doros ir katalikiškos“, kaip tvirtina buržuaziniai istorikai. Šiuo straipsniu siekiama, remiantis S. Daukanto raštais, atskleisti jo pažiūras į bažnyčią ir religiją, nurodyti jų trūkumus bei reikšmę.

¹ „Zidiny“, 1936, Nr. 2, 132 psl.

² A. Janulaitis. Simanas Daukantas, V., 1913, 27 psl.

³ Lietuvių literatūros istorija, 1 t., V., 1957, 468 psl.; Lietuvos TSR istorija, 1 t., V., 1957, 435 psl.

S. Daukantas kovojo prieš baudžiavą, kėlė socialinį bei tautinį liaudies susipratimą. Visa tai feodalizmo krizės laikotarpiu neišvengiamai vertė kalbėti apie religiją ir bažnyčią, kuri buvo ideologinis baudžiavos įteisinimas, vertė kritikuoti kunigus, siekusius, kad liaudis liktų tamsi ir paklusni.

* *
*

Pirmojoje XIX a. pusėje katalikų bažnyčia Lietuvoje buvo stambus feodalinis žemvaldys ir valstiečių išnaudotojas. Švietimas, ypač parapijinėse mokyklose, priklausė kunigams ir vienuoliams. Pagrindinė liaudies lektūra buvo maldaknygės. Skaityti buvo pradėdama nuo poterių mokymo ir stengtasi valstiečių vaikus „šviesti“ taip, kad jie neužmirštų savo luomo pareigų. Lietuviškuose elementoriuose „Mokslas skaityma rašta lietuviška dėl mažų vaikų“, dvasininkų leidžiamuose nuo XVIII a. pabaigos iki 1864 m. ir net uždraudus spaudą, rusiškomis raidėmis buvo dedami tik poteriai bei bažnytiniai patarimai, skiepijama meilė „neprieteliams“. Elementoriuje kas metai buvo pabrėžiama: „Sługas bukiet pasłuszneys wisams Ponams kuniszkiems, netyktay gierims, tikims, bet yr prikriems su baymy yr štroku, scirybiey širdies jusu, bijodamis Diewa, ką noris roda isz širdies darikiet, kaypo Ponuy, o ne žmoniemis, tykiedamy, jog nug Pona atimste ałgą Tiewiszka“⁴.

Net pasaulietinio turinio knygelėse, skirtose valstiečiams, buvo skleidžiamos religinės pažiūros, dievo vardu pateisinamas baudžiavinis valstiečių išnaudojimas. Bajoras inteligentas J. Chodzka didaktinėje liaudžiai skirtoje knygelėje „Jonas iš Svisločės“, įvairiai skaitytojui patarinėdamas, nurodinėja, kad luominė santvarka ir socialiniai santykiai tarp valstiečių ir ponų yra dievo nustatyti. Praturtėjusio valstiečio sūnui, norėjusiam tapti bajoru, gyventi laisvai, nepriklausyti ponui, neiti lažo ir nemokėti duoklės, autorius įsakmiai aiškina, jog pereiti iš vieno luomo į kitą negalima, kadangi tai prieštarauja dievo nustatytai tvarkai: „Pon Baltramiejau! argi gali eyti przs gale ir istatimus paties vieszpatia Dieva?“⁵.

Feodalai bei jų interesus ginanti vyriausybė visai stengėsi išlaikyti ir sutvirtinti savo viešpatavimą, nuslopinti bet kokią laisvesnę pasaulietišką mintį. Bažnyčia, valstybės aparatas ir net mokslo įstaigos buvo naudojamos tam, kad baudžiauninkai liktų paklusnūs feodalinei tvarkai ir ideologijai. Kiekvienas spausdintas žodis ar viešai pareikšta mintis turėjo derintis su bažnyčios nuomone. Kazanės universiteto kuratorius Magnickis, vyriausybės pavedimu tikrinęs pažangiųjų Vilniaus universiteto profesorių dėstymą, 1824. X. 7 raporte švietimo ministrui jau pašalinto iš universiteto J. Lelevelio paskaitoms prikišo „brovimąsi į filosofiją ir teologiją“, vienodą mahometonų ir krikščionių vertinimą, „nepalankumą popiežiui“, o tai, jo nuomone, iškraipo paskaitų dvasią ir tikslą⁶. S. Daukanto 1842 m. Petrapilyje išleista „Abécélė“ dėl joje įdėtų kai kurių obsentiškų

⁴ Mokslas skaityma raszta diel mažų vaikų, V., 1844, 30 psl.

⁵ J. Chodźko. Jonas isz Swisloczes, V., 1823, 109 psl.

⁶ J. Lelewel. Polska dzieje i rzeczy jej, t. 7, Poznań, 1859, str. 300—302.

priežodžių bei patarlių, išreiškiančių moralines bei socialines liaudies pažiūras, supykė dvasininkus, ir vos nebuvo uždrausta jos pardavinėti⁷.

Visuomenė buvo maitinama išimtinai religinio turinio raštais. Dėl to jau pats pasaulietinio turinio raštų pasirodymas pirmoje XIX a. pusėje buvo svarbus įvykis, reiškiantis lietuvių tautinės pasaulietinės literatūros atgimimą. Tai, kad demokratiškai nusiteikę rašytojai A. Strazdas, S. Daukantas ir kiti savo knygeles, parašytas „mužikų“ kalba, skyrė šviesti baudžiauninkams, kurių sąmonę slopino religija, jau savaime buvo pažangus dalykas.

Reikia pažymėti, jog dvasininkai, remdamiesi dievo autoritetu, stengėsi užgniaužti antifeodalinį valstiečių protestą bei judėjimą.

Kai 1831 m. sukilimo metu daugelyje Lietuvos vietų valstiečiai atsakydavo dirbti dvarininkų žemę, kunigai iš sakyklų skelbė Vilniaus kuratorijos raštą, kuriame ragino valstiečius, kad „iš dievo valios ir dėl savo asmeninės naudos reikia būtinai dirbti ir savo luomo pareigas atlikti“⁸.

1835—1855 m., sustiprėjus klasių kovai Lietuvos kaime, vysk. Valančius 1854 m. ganytojiškame laiške Žemaičių vyskupystės žmonėms ragino juos būti ištikimais vyriausybei, nepolitikuoti, nes tuo rūpinasi dievo patikėti „svieto ciesoriai ir karaliai“⁹.

Tokiu būdu, krikščioniškoji ideologija feodalinės visuomenės klasišnius santykius, valstiečių išnaudojimą bei tamsumą laikė teisinga dievo nustatyta tvarka, o baudžiauninkų mėginimus nusikratyti socialiniu jungu — nusikaltimu prieš šią tvarką.

Be to, prolenkiškieji XVII—XVIII a. istorikai katalikai M. Strijkovskis, A. Kojelavičius, A. Naruševičius ir kt. savo kronikose bei veikaluose senovės lietuvius vadino nevertais žmonių vardo barbarais, pagonimis, kuriems kultūrą atnešusi tik iš Lenkijos atėjusioji krikščionybė. Tokių būdu, katalikų dvasininkų politika bei jos ideologija buvo didelis to meto visuomeninio gyvenimo stabdys.

Todėl tiek lenkų, tiek lietuvių demokratinė visuomeninė mintis, kuri smerkė baudžiatvarkos išnaudojimą, kėlė socialinės ir tautinės laisvės idėjas, negalėjo likti abejinga krikščionybei ir jos ideologijai. Kitaip sakant, anti-feodalinis demokratinis judėjimas pagimdė antiklerikalines idėjas. Jos ir sudarė ideologinę aplinką formuotis S. Daukanto pasaulėžiūrai.

Pirmojoje XIX a. pusėje svarbiausias kultūrinio gyvenimo centras Lietuvoje buvo Vilniaus universitetas, kurį veikė tiek demokratinė rusų mintis, tiek filosofinės bei politinės Vakarų Europos švietėjų idėjos, tiek ir įvykiai pačioje Lietuvoje. S. Daukanto pasaulėžiūra iš esmės ir susiformavo Vilniaus universitete, kuriame jis studijavo 1816—1825 m. 1816—1817 ir 1817—1818 m. m. jis mokėsi literatūros ir laisvųjų menų skyriuje¹⁰, o

⁷ „Zinyčia“, 1901, Nr. 3, 95 psl.

⁸ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, I t., V., 1955, 426 psl.

⁹ Ten pat, 492 psl.

¹⁰ VVU bibliotekos rankraščių skyrius (toliau — VVU RS), KC 103.

1818—1819 m. m. jo pavardė jau įrašyta moralinių ir politinių mokslų skyriuje¹¹. Čia S. Daukantas buvo iki 1825 m. pradžios, kol gavo teisės magistro diplomą¹².

S. Daukantas studijavo Vilniaus universitete jo žydėjimo metu. Čia dėstė tokie žymūs mokslininkai, kaip profesoriai E. Grodekas, I. Danilavičius, J. Lelevelis, J. Onacevičius, J. Sniadeckis, L. Bojanus, Ed. Eichvaldas, A. Sniadeckis ir kt. Daugelis jų buvo S. Daukanto mokytojai. Antikinę literatūrą jam skaitė E. Grodekas, prancūzų kalbą — Pinabelis, rusų literatūrą — Černiavskis, krašto teisę — I. Danilavičius, prigimtinę (natūraliąją) teisę — S. Malevskis¹³. 1821—1822 ir 1822—1823 m. m. jis klausė J. Lelevelio visuotinės istorijos ir statistikos kursą, 1821—1822 m. m. — J. Onacevičiaus Rusijos valstybės ir diplomatijos istoriją, Kapelio Romos ir kriminalinę teisę¹⁴. Aišku, kad šių dalykų studijavimas ir žymūs mokslininkai turėjo nemažos įtakos S. Daukanto pasaulėžiūros formavimuisi.

S. Daukantas su A. Mickevičium, J. Ježovskiu, J. Cečotu, T. Zanu ir kitais aktyviais filomatų-filaretų draugijų nariais dalyvavo E. Grodeko vadovaujamuose antikinės literatūros seminaruose¹⁵, kurie, kaip nurodo J. Okas, būdavo panašūs į filomatų susirinkimus¹⁶. Grodekas, vadovaudamasis filosofinėmis švietėjų idėjomis, nagrinėjo antikinės literatūros bei mitologijos klausimus ir pats ragino studentus naudotis naujausiąja literatūra. S. Daukantas net senatvėje laikė jį dideliu autoritetu¹⁷.

I. Danilavičius buvo gerai susipažinęs su Monteskjė, Voltero, Ruso idėjomis ir, kaip rodo jo darbas, parašytas stojant profesūron, dėstydamas laikėsi pažiūrų, jog, keičiantis visuomenės gyvenimui, turi keistis ir teisė. Jis smerkė feodalizmą, žalingą religijos vaidmenį valstybei ir žmonių santykiams: jie remiasi prigimtaine sutartimi, kurios religija negalinti nei sukurti, nei pakeisti, o tik pašventinti¹⁸.

J. Lelevelis, kuris taip pat gerai pažino naujausius filosofinius bei istorinius veikalus, visuotinės istorijos paskaitose, kur nagrinėjo Lenkijos ir Lietuvos istorijos klausimus, kėlė demokratines idėjas, parodė, kaip išsigimė ankstyvoji krikščionybė, atsirado dvasinė hierarchija, smerkė dvasininkų godumą¹⁹. Jis pabrėždavo, jog Lenkijoje, formuojantis luominei santvarkai, krikščionybė padėjo didikams atimti iš valstiečių žemę ir įtvirtinti socialinę nelygybę.

J. Sniadeckis 1819 m. balandžio 15(27) d. paskaitoje „Apie filosofiją“, skaitytoje universiteto literatūrinėje sesijoje, kritikuodamas Kantą ir jo pasekėjus už dogmatinį, metafizinį bei apriorinį jų filosofijos pobūdį,

¹¹ VVU RS, KC 77.

¹² A. Janulaitis. Simanas Daukantas, 14 psl.

¹³ VVU RS, KC 103.

¹⁴ VVU RS, KC 106.

¹⁵ J. Oko. Seminarjum filologiczne Gotfryda Ernesta Grodka, Wilno, 1933, str. 39.

¹⁶ Ten pat, 80 psl.

¹⁷ Mūsų senovė, 1 t., 4—5 kn., K., 1922, 743 psl.

¹⁸ J. Daniłowicz. Kodex Napoleona w porównaniu z prawami polskimi i litewskimi, Warszawa, 1905, str. 76, 109—110.

¹⁹ J. Lelewel. Dzieje starożytnie, Wilno, 1818, str. 272—273.

pažymėjo, jog mokslai, ilgą laiką teologijos valdyti, negalėjo progresuoti. Jis smerkė dvasininkus, kad šie, žiauriai persekiodami mokslininkus, daro žalą ir pačiai religijai²⁰.

K. Nezabitauskis-Zabitis (1779—1838), kuris universitete studijavo su Daukantu, eilėraštyje „Apsireiškimai“, smerkdamas socialinę nelygybę, didikus bei valdovus, pareiškė, jog Kristaus kunigai, liepdami laukti ateinančio dangaus, skatina žmones nesipriešinti engėjams²¹.

Tuo metu Vilniaus universitete ne tik visuomeniniai, bet ir gamtos mokslai žengė didelį žingsnį į priekį. Prof. L. Bojanus (1776—1827), dirbdamas su moliuskais, kirminais, žuvimis ir žinduoliais, nemažai pasitaravo lyginamajai anatomijai bei embriologijai ir surinko daug faktų evoliucinei rūšių atsiradimo teorijai paremti. Jo veikiamas, universitete susiformavo gamtininkas evoliucionistas E. Eichvaldas (1795—1876), kuris veikale „Zoologia specialis...“, išleistame Vilniuje 1829 m., maždaug 30 m. prieš Č. Darvino „Rūšių kilmės“ pasirodymą, pareiškė mintį apie rūšių kintamumą ir aukštesniųjų formų išsivystymą iš žemesniųjų. Talentingas mokslininkas prof. A. Sniadeckis (1768—1838) 1804 m. išleistame veikale „Organinių būtybių teorija“ pareiškė materialistinę mintį, kad gyvybė yra ypatinga medžiagų judėjimo forma, nurodė organizmo ir aplinkos ryšį bei išskėlė medžiagų apykaitos reikšmę gyvybei²².

Tačiau reikia neužmiršti, kad šie gamtos mokslų pasiekimai buvo tik pradžia. Materialistinių išvadų iš jų nebuvo padaryta. Beveik nė vienas iš minėtųjų gamtininkų nebuvo išsivadavęs iš teologijos. A. Sniadeckis, materialistiškai apibūdinęs gyvybės procesą, išnašoje (gal tai tik dėl cenzūros) nurodė, jog kalba tik apie fizinį gyvenimą siaurąja prasme, o ne apie tai, ką religija laiko dvasiniu gyvenimu. J. Sniadeckis, būdamas žymus matematikas, astronomas, fizikas, griežtai kritikavęs teologiją ir dvasininkus, filosofiniuose veikaluose pasirodė esąs deistas²³.

Daugelis švietėjų, kurie veikė feodalizmo krizės bei kapitalistinių santykių formavimosi epochoje, moksliskai negriovė religijos pagrindų. Ir Volteras, ir Ruso, ir lenkų švietėjai H. Kolontajus (1775—1812), S. Stašicas (1775—1836), ir S. Daukanto mokslo draugai filomatai-filaretai²⁴, ir A. Radiščevas²⁵, kritikavę bažnyčią ir kėlę teologijos žalą, iš esmės liko deistais, nes manė, jog visuomenė neapsieisianti be dievo.

Antra vertus, šie gamtos mokslų laimėjimai Vilniaus universitete S. Daukantui, kaip jais mažai tesidominčiam, negalėjo turėti didesnės įtakos.

²⁰ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей, т. 1, М., 1956, стр. 638—639.

²¹ A. Janulaitis. Kiprijonas-Juozas Zabitis-Nezabitauskas, 2 d., K., 1931, 109 psl.

²² J. Sniadecki. Teorya jestestw organicznych, t. 1, Warszawa, 1804, str. 36, 85, 218.

²³ Ten pat, 36, 85, 218 psl.

²⁴ Z. Jabłońska-Erdmanowa. Oświeceni i romantizm w stowarzyszeniach młodzieży Wileńskiej na początku XIX w., Wilno, 1931, str. 83—85.

²⁵ A. Radiščevas. Kelionė iš Peterburgo į Maskvą, V., 1950, 58—60, 116 psl.

Kaip rodo universiteto bibliotekos skaitytojų registracijos knygos ir asmeninės S. Daukanto bibliotekos knygų sąrašas, jis daugiausia domėjosi visuomeniniais, politiniais, teisiniais, filosofiniais ir ypač istoriniais klausimais.

1821 m. gruodžio mėn. S. Daukantas buvo paėmęs iš universiteto bibliotekos (1821.XII.29—1822.VI.30) XVII a. olandų teisininko, prigimtinės teisės teorijos pradininko H. Grocijaus veikalą „Apie karo ir taikos teisę“ („De iure bellice ac pacis“)²⁶, kur žmogaus prigimtimi pagrįdžiama valstybinė ir tarptautinė teisė. Bet, priešingai teologiniam mokymui, autorius čia pabrėžia, kad teisė remiasi ne dievo valia, o žmogaus prigimtimi.

Nemaža knygų visuomeniniais politiniais klausimais yra asmeninėje S. Daukanto bibliotekoje. Žinoma, tai dar nereikštų, kad jis turėjo jas visas perskaityti. Bet jei palyginsime ten randamų autorių, ypač kai kurių prigimtinės teisės teoretikų, pažiūras su S. Daukanto raštais, pastaruosiuose rasime nemaža pirmųjų įtakos. Dėl to ir galima kalbėti apie jų poveikį S. Daukanto pasaulėžiūrai.

S. Daukanto bibliotekoje randame XVII a. anglų prigimtinės teisės šalininko Oldžernono Sidnėjaus veikalą „Samprotavimas apie vyriausybę“, kuriame ginamas liaudies suverenumas, valstybės atsiradimo susitarimo būdu teorija priešpastatoma vaizdiniais apie dieviškąją jos kilmę bei pasisakoma už religinę toleranciją. Čia yra Mabli (1709—1785) veikalas „Pociono pasikalbėjimai“, kur įrodinėjama, jog lygybė žmonėms yra įgimta, jog politika turi remtis moralės principais. Yra J. Bentamo, S. Pufendorfo ir kitų teisės teorijos veikalų, N. Neanderio, Ch. Volfeno bei Gizo filosofiniai veikalai²⁷.

Nemaža randame istoriografinių knygų. Tai prancūzų XIX a. romantinės krypties istoriko J. Mišlė (1798—1874) knygelė „Įvadas į visuotinę istoriją“, kur keliama laisvės būtinumo problema, o 1830 m. revoliucija laikoma laisvės pergale, S. Viko veikalas apie Mišlė istorijos filosofiją, D. Hegevišo įvadas į visuotinę chronologiją, kritinė religijų istorija, archeologija, mitologinis žodynas, Voltero mokinio vokiečių istoriko L. Sliocerio veikalai ir kt., daugelis istorinių veikalų, mininčių Lietuvą²⁸.

Sie dokumentai rodo, kad pats S. Daukantas taip pat galėjo būti susipažinęs su naujaisiomis savo meto politinėmis, teisinėmis, filosofinėmis bei istoriografinėmis pažiūromis. Tokiu būdu, ta aplinka, kurioje S. Daukantas studijavo, pažangieji universiteto profesoriai bei skaityta literatūra, be abejo, turėjo įtakos ir jo pažiūroms į religiją.

Tačiau, kaip buvo minėta, pagrindiniai S. Daukanto antiklerikalinių pažiūrų formuotojai buvo pati feodalinės Lietuvos tikrovė, katalikų bažnyčios ir dvasininkų politika, ginanti feodalinę išnaudojimą ir kovojanti prieš valstiečių švietimą, socialinio bei nacionalinio susipratimo kėlimą, t. y. prieš pačius S. Daukanto visuomeninės bei literatūrinės veiklos principus.

²⁶ Lietuvių literatūros instituto darbai, 1 t., K., 1947, 56 psl.

²⁷ Ten pat, 62—64 psl.

²⁸ Ten pat, 60—61 psl.

S. Daukantas apie religijos supratimą ir kilmę

Nustatyti S. Daukanto pažiūras į religiją nelengva. Pirmiausia, jis pats savo raštuose religijos klausimų specialiai nenagrinėjo, o lietė juos, daugiausia, kalbėdamas apie senovės lietuvių tikėjimą, kurį idealizavo, skatindamas tautinį bei socialinį liaudies susipratimą. Dėl to čia būtų sunku ieškoti kokios nors nuoseklios teorijos. Antra, medžiaga šiam klausimui tėra spausdintieji ar spaudai ruoštieji jo veikalai. Kadangi oficialioji vyriausybės cenzūra neleisdavo spausdinti knygų, kuriose buvo abejojama religijos pagrindais ar reiškiamą nepagarbą monarchijai, tai S. Daukantas savo veikaluose keliamas pažiūras vienaip ar kitaip turėjo švelninti. Trečia, S. Daukanto raštus vysk. Valančiaus nurodymu platino katalikų kunigai, o į tai jų autorius taip pat turėjo atsižvelgti. Ketvirta, religijos klausimus jis nagrinėjo istoriniuose veikaluose, kurie tuometinio slavų ir lietuvių nacionalinio sąjūdžio aplinkoje buvo politinės bei ideologinės kovos priemonė, nukreipta prieš XVII—XVIII a. prolenkiškus katalikų istorikus, laikiusius senovės lietuvių tikėjimą tamsumo ir barbariškumo požymiu. Dėl to S. Daukantas, norėdamas jiems atsikirsti (ne tiek mokliškai, kiek publicistiškai) ir sukelti pasididžiavimą senovės lietuvių santvarka, kultūra bei tikėjimu, neišvengiamai nutoldavo nuo mokslinio objektyvumo ir religijos klausimais.

Marksizmas religiją apibūdina kaip fantastinį atspindį žmonių sąmonėje tų gamtos bei visuomenės jėgų, „kurios viešpatauja jiems kasdieniniame jų gyvenime“, kaip atspindį, „kuriame žemiškosios jėgos įgauna nežemiškųjų formą“²⁹. S. Daukanto laikais dvasininkai bei feodalinės santvarkos gynėjai skelbdavo, kad nuo dievo valios priklauso ne tik gamtos reiškiniai, bet ir socialiniai žmonių santykiai, jų luominė bei klasinė padėtis. Dėl to, norėdami suprasti S. Daukanto pažiūras, mes turime nustatyti, kaip jis įsivaizdavo dievą, jo reikšmę gamtai bei visuomenei ir kaip visa tai aiškino savo skaitytojams — baudžiauninkams.

S. Daukantas, kaip rodo jo korespondencija ir raštai, pripažįsta dievo buvimą ir laiko jį pasaulio įkūrėju³⁰. Bet jo raštuose aiškinamo dievo supratimo negalima sutapatinti su klerikaliniu teistiniu požiūriu. Nagrinėdamas dievo sąvokos evoliuciją senovės lietuvių galvosenoje, jis pažymi, jog, jų manymu, dievas per šilumą iš chaoso (dumpio) sukūręs pasaulį ir suteikęs jam gyvybę, „idant tenai kožnas pagal sau įduotos gamtos gyvenimą atliktum“³¹. Čia yra iškeliamą mintis, kad dievas suteikęs pasauliui gyvybę, dėsnius, o pagal juos jau kiekvienas daiktas ir reiškinys „savo gyvenimą atliekąs“.

Tokią pat mintį S. Daukantas iškelia ir „Būdo“ pratarmėje. Jis pažymi, jog „nieko nėra amžino šioje pasaulėje, kaipogi visa, kas tenai yra, Dievo parėdymu anksčiau ar vėliau ilgainiuo persikeičia“³². Vadinasi, pa-

²⁹ *Fridrichas Engelsas*. *Anti-Diuringas*, V., 1958, 272 psl.

³⁰ *S. Daukantas*. *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių* (toliau — *Būdas...*), K., 1935, 108 psl.

³¹ *Būdas...*, 109 psl.

³² *Būdas...*, 1 psl.

saulio reiškinių keitimąsi nustatęs dievas, bet daugiau į tą keitimąsi jis nesikišąs. Žemės sluoksnius suplovė jūros, ežerai atsirado, jūroms nusekus, klimato sąlygos suskirstė žmones į rases ir pan. Vadinasi, viskas keičiasi dėl natūralių gamtinių priežasčių.

Nors S. Daukanto istoriniuose veikaluose istorija traktuojama idealistiškai, juose nėra vietos teologijai. Veikiančiosios istorijos jėgos yra ne dievo valia, kaip tvirtina teistai, o liaudis, tauta, jos vadai. Žmonių veiksmus čia nulemia jų pačių interesai, santykis su gamta, laisvės siekimas, meilė tėvynei, neapykanta engėjams bei tėvynės priešams ir pan. Dievo vardas minimas, daugiausia, formaliai, tiek, kiek buvo būtina to meto spausdintiems veikalams.

Atrodo, kad S. Daukantas dievą pasaulio įkūrėju vadina ta prasme, kad jis suteikęs jam judėjimo bei keitimosi dėsnius, bet pats keitimasis vyksta savaime. Toks dievo bei jo santykio su pasauliu supratimas turi nemažą bendro su deizmu. Tačiau vien tai dar neleidžia visapusiškai apibūdinti S. Daukanto pažiūrų į religiją. Reikia išsiaiškinti, kaip jis sprendė religijos kilmės bei jos reikšmės visuomenei klausimus.

Dėl aukščiau minėtų priežasčių S. Daukanto raštuose negalima rasti nuoseklios vieningos pažiūros į religijos kilmę. Jeigu ten ir kalbama apie religijos arba nuomonės apie dievą atsiradimą, tai tas siejama tik su pagonybe, o ne krikščionybe. Gal būt, Daukantas to klausimo plačiau negvildena dėl to, kad lietuvių tautos istorijos veikaluose svarbiau buvo ne krikščionybės kilmę aiškinti, o parodyti jos platinimą Lietuvoje ugnimi ir kardu. Tarp pagonybės ir krikščionybės, jo nuomone, yra toks ryšys, kad antroji pakeitė pirmąją. Pagonybė buvusi tamsių žmonių tikėjimas, nes pagonys garbino visa tai, ko negalėjo suvokti bei „permanyti savo protu“³³.

Be to, kiekviena tauta turėjusi savo specifinius dievus ir savaip juos garbinusi; dėl to tarp jų dažnai kildavę karai. Krikščionybės, kaip internacionalinės religijos, paplitimas buvęs tik naujas, pažangesnis etapas, kuriame visos tautos buvę suartintos kaip vienos motinos dukterys, bet ir čia greit šventieji brolybės įstatymai buvę pamiršti³⁴.

Tokiu būdu, anot S. Daukanto, religija, tikėjimas dievais atsirado su pagonybe, o krikščionybė tik pakeitė, patobulino žmonių nuomonę apie dievą. Ji išmokė juos pažinti monoteistinį „vieną iną dievą“³⁵.

Reikia pasakyti, jog nuomonė apie religijos vystymąsi nuo politeizmo į monoteizmą iš esmės tiek istoriškai, tiek gnoseologiškai yra teisinga. Visos senovės tautos — babiloniečiai, egiptiečiai, persai, graikai, romėnai, slavai, lietuviai — iš pradžių garbino daugelį dievų. Vieno dievo supratimas atsirado daug vėliau su judaizmu, krikščionybe, islamu ir budizmu. Tačiau ir šiose monoteistinėse religijose dar yra nemaža politeizmo liekanų (pvz., šventoji trejybė, angelai ir kt.). Gnoseologiniu požiūriu vieno bendro dievo supratimas taip pat išsivystė iš atskirų gamtos jėgų įsmejinimo bei jų sudievinimo.

³³ S. Daukantas. Lietuvos istorija, I d., Plymouth, 1893, 76 psl.

³⁴ Ten pat, 109 psl.

³⁵ Ten pat.

Kaip sako F. Engelsas, tie iš gamtos jėgų suasmeninimo atsiradę dievai, „religijai toliau vystantis, įgydavo vis labiau ir labiau užgamtinių jėgų pavidalą, kol pagaliau dėl abstrahavimo proceso, — aš vos nepasakiau: destiliacijos proceso, — visiškai natūralaus protinio vystymosi eigoje, iš daugelio, daugiau ar mažiau ribotų ir vienas kitą ribojančių dievų atsirado žmonių galvose supratimas apie vieną išimtinį monoteistinių religijų dievą“³⁶.

Tokiu būdu, S. Daukanto mintis jau vien dėl to, kad religijos pradžios reikia ieškoti politeizme, buvo pažangi, nes griovė teologines pažiūras apie religinio jausmo amžinumą.

Jeigu krikščionybė buvo tik naujas tobulesnis etapas, išsivystęs iš pagoniškojo tikėjimo, tai, norint parodyti religiją, kaip istorinį reiškinį, reikia atsakyti į klausimą, kaip atsirado pati pagonybė. Kaip šį klausimą sprendė S. Daukantas?

Savo pirmajame veikle „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“, parašytame apie 1822 m., S. Daukantas aiškiai nepabrėžia, jog žmonijos istorijoje yra buvęs bereliginis laikotarpis. Jis tik pažymi, kad senovės lietuviai, nors ir buvo pagonybės, tikėjo pomirtiniu gyvenimu. To tikėjimo juos bus išmokęs koks nors jų išminčius Vaidevutas ar Zamolskis. Kalbėdamas apie senovės lietuvių religiją, Daukantas pažymi, kad jie garbino daugelį dievų: Perkūną, Saulę, gyvenimo ir derliaus dievą Patrimpą, mirties dievą Pykulį, aitvarus, kaukus, žemeliukes, girias ir net atskirus medžius, kaip ąžuolus, liepas ir kt.³⁷ Reikia pažymėti, jog politeistinį senovės lietuvių tikėjimo pobūdį su kaukais, žemėpačiais, aitvarais, bei kitomis dievybėmis pažymi ir kiti ankstesnieji bei vėlesnieji autoriai: Dusburgas³⁸, M. Mažvydas³⁹, M. Strijkovskis⁴⁰, A. Brukneris⁴¹, V. Manhartas⁴², Mežinskis⁴³ ir kt.

Politeistinių senovės lietuvių religinių vaizdinių pagrindo S. Daukantas ieško pirmykščio žmogaus galvosenoje, jo pažiūrose į gamtos reiškinius. Jis aiškina, kad saulę lietuviai laikė dievu dėl to, jog manė, kad ji esanti jų geradėjas, „ius apszwyty, tas ius nužwarbusius szyldy, tas ius sawa spindulejs linksmyna, on gała rodiess anyms iog ir pati ugnis buwa nu ios opt žiamys nuleista“⁴⁴. Dangui apsiniaukus, pasislėpus saulei ir pradėjus griauti, jie manė, kad jų geradėjas užsirūstino ir norįs juos kankinti. „Tuo galiby kuri ius tep staygu nugandyna sawa tronksmu yr smarkiby wadyna Perkunu nu žody peru arba muszu“⁴⁵. Girias, lieknus ir me-

³⁶ K. Marksas ir F. Engelsas. Rinktiniai raštai, 2 t., V., 1950, 332 psl.

³⁷ S. Daukantas. Darbay senuju Lituwui ir Zemaiczui (toliau — Darbay...), K., 1929, 31—32 psl.

³⁸ W. Mannhardt. Letto-Preussische Götterlehre, Riga, 1936, S. 87.

³⁹ Pirmoji lietuviška knyga, V., 1947, 96 psl.

⁴⁰ Kronika Maciea Strykowskiego, Warszawa, 1776, str. 144.

⁴¹ A. Brukner. Starożytna Litwa, Warszawa, 1904, str. 66, 67, 74.

⁴² W. Mannhardt. Letto-Preussische Götterlehre, S. 379—381.

⁴³ A. Mierzyński. Zródła do mytologii litewskiej, Warszawa, 1896, str. 28—29.

⁴⁴ Darbay..., 30—31 psl.

⁴⁵ Ten pat.

džius garbino todėl, kad jie buvo naudingi žmonėms, saugojo senovės lietuvius ir jų turtą nuo priešų užpuolimų. Tokiu būdu, gamtos jėgų garbinimas bei sudievinimas čia aiškinamas tuo, kad pirmykščiai žmonės menkai tas jėgas tesuprato, o antra vertus, jos būdavo jiems kuo nors naudingos.

„Istorijoje žemaitiškoje“, parašytoje apie 1837 m. ir 1893 m. išleistoje „Lietuvos istorijos“ pavadinimu, S. Daukantas taip pat sako, jog senovės lietuviai, be Perkūno, arba Perūno, garbino dar pavasario dievą Patrimpą, mirties dievą Pykulį, įkurtuvių dievą Korų, aitvarus, kaukus, javines, žemeliukes, kalnus, girias ir medžius. Lygindamas tą tikėjimą su krikščionybe, S. Daukantas pažymi, jog „pagonys ko neiszmanė ar nesuprato tą už Dievą sav turėjo: todėl randama yra senovės rasztūse daug įvairių ir keistų daigtų, kuriūs svietas už dievus garbino“⁴⁶. S. Daukantas pabrėžia, jog senosios pagoniškosios religijos buvo taip susijusios su kraštu bei gyvenamąja aplinka, kad čia „žiaminga ir dievinga nebegali iszskirti“⁴⁷. Vadinasi, pirmykštė religija buvo labai tamptriai susijusi su žemiškojo gyvenimo reiškiniiais. Pagal S. Daukantą, pirmykščių žmonių tikėjimą daugeliu dievų pagimdė jų tamsumas ir gamtos reiškinių nesupratimas. Tačiau to maža. Siedamas religijos atsiradimą su valdžios kilme, S. Daukantas iškelia ir kitą priežastį — išgalvojimo arba apgaulės momentą.

Kalbėdamas apie pirmykštę būklę, kai žmonės, dar negyvendami „sandraugėje“ (visuomenėje), pasklidę klajojo po laukus ir girias, maitinosi žvėrimis, paukščiais bei žuvimis ir dažnai susipešdavo dėl maisto, Daukantas sako, kad jie dar jokių dievų negarbino, o tik džiaugėsi saulės bei ugnies šiluma ir mėnulio šviesa, „patys nežinodami kas jie yra ir nū kur paeina, bet tą vien tenumanydami, jog tie daigtai arba sutvėrimai didžiai yra jiems naudingais ir reikalingais“⁴⁸.

Čia S. Daukantas iškelia mintį, jog pirmykščiai žmonės dar neturėjo jokios apibrėžtos religijos, negarbino jokių dievų, o tik, nesuprasdami gamtos reiškinių esmės („kas jie yra“) ir jų priežasčių („nuo kur paeina“). buvo linkę juos garbinti kaip kokius geradėjus. Tikėjimui dievais, kaip antgamtinėmis būtybėmis, atsirasti prisidėjo kitas veiksnys.

Protingesnieji, matydami tokią pirmykščių žmonių galvosena, norėdami žmones sutaikinti ir daugiau vieną su kitu suartinti, „pradėjo juos mokinti, jog kame tenai auksztybėsė esą jų geradėjai, kurie jųs czia ant žiamės szelpią ir globią savo gėrybe ir malone“⁴⁹. Vadinasi, S. Daukanto nuomone, tikėjimas dievais, kaip antgamtinėmis jėgomis, gyvenančiomis kažkur aukštybėsė ir tvarkančiomis žmonių gyvenimą bei duodančiomis jiems įstatymus, atsirado tik po to, kai protingesnieji arba dvasininkai išgalvojo juos, naudodamiesi žmonių neišmanymu. Pats dievų išgalvojimas nebuvęs blogas dalykas, nes, remiantis jų autoritetu, buvo galima re-

⁴⁶ S. Daukantas. Lietuvos istorija, 1 d., 109 psl.

⁴⁷ Ten pat, 115 psl.

⁴⁸ Ten pat, 68 psl.

⁴⁹ Ten pat, 68 psl.

guliuoti, sudrausti, reikalui esant, peštynes dėl maisto ir pan. Tokiu būdu, religija atsiranda tik su pirmaisiais valdovais.

Reikia pažymėti, kad ši teorija nėra nauja ir originali. XVII a. anglų materialistas Hobsas, norėdamas įrodyti, kad dvasinė valdžia turi paklusti pasaulietinei, taip pat tvirtino, jog religija be valdžios sankcijos ir apiforminimo tėra tik žmonių prietarai bei fantazija. Jo nuomone, valdantieji sluoksniai, naudodamiesi žmonių tamsumu, išgalvoja dievus, kad, jais remdamiesi, priverstų pavaldinius būti paklusniais.

XVIII a. prancūzų filosofo Holbacho sociologinėje teorijoje gudrūs įstatymdaviai bei valdžios kūrėjai taip pat užima žymią vietą. Jie civilizavę laukinius žmones, padarę juos visuomeniškais, išmokę žemdirbystės, įstatymų bei dievų kultūrą. Vadai, kurdami valstybes, apiformino ir religijas.

Volteras irgi skelbė panašias mintis. Savo raštuose jis dažnai pabrėždavo, kad apgavikai, naudodamiesi liaudies tamsumu bei lengvatikybe, išgalvojo dievus ir įteigė žmonėms, kad jie kalbą dievų vardu. Ši apgaule jiems padėjusi stiprinti savo valdžią.

Tokių minčių yra pareiškę ir XVIII a. pabaigos bei XIX a. pradžios rusų švietėjai. Radiščevas bei jo idėjiniai pasekėjai dekabristai, kovojusieji prieš religiją ir bažnyčią, taip pat galvojo, jog religijos atsiradimui didelės reikšmės turėjo apgaule. Dekabristas V. Steingelis darbe „Laiko skaičiavimo patyrimas“ bei kt. visai panašiai kaip ir S. Daukantas religijos atsiradimą sieja su valdžios kilmė. Jis pažymi, jog pirmykštėje visuomenėje seniausieji ir protingiausiai aiškino žmonėms nesuprantamus gamtos reiškinius bei jų nelaimių priežastis. Naudodamiesi žmonių tamsumu, jie išgalvojo dievus ir pasidarė pirmaisiais valdovais bei dievų valios reiškėjais.

Siuo S. Daukanto pažiūrų palyginimu su Hobso, Holbacho, Voltero bei rusų švietėjų ir dekabristų idėjomis visai nesiekama įrodyti pastarųjų įtakos S. Daukantui, nors jis, studijuodamas Vilniaus universitete tuo metu, kai jame buvo paplitusios filosofinės bei politinės šviečiamojo amžiaus idėjos, be abejonės, galėjo būti su jomis daugiau ar mažiau susipažinęs. Šis sugretinimas rodo, kad ideologų, kovojusių prieš feodalinę-teologinę pasaulėžiūrą ir veikusių toje pačioje socialinio perversmo epochoje, pažiūros į religiją, nepaisant jų individualių skirtumų, turi daug bendro. S. Daukanto, kaip feodalizmo krizės reiškejo, pažiūros į religijos kilmę yra panašios į buržuazinių švietėjų idėjas, nors jose ir buvo senosios feodalinės-teologinės ideologijos atspalvių, kuriuos sąlygojo to meto Lietuvos visuomenės socialinių prieštaravimų išsivystymo pobūdis bei bendras tuometinis mūsų tautos kultūrinis lygis. Reikia pažymėti, kad šios teorijos, aiškinančios religijos kilmę žmonių tamsumu, apgaule, prasimanymu, mūsų akimis žiūrint, mokslškai neatskleidžia nei gnoseologinių, nei socialinių religijos šaknų. Tačiau jos buvo pažangios tuo, kad kildino religiją iš pačių žmonių santykių, atskleidė žemiškąsias jos atsiradimo šaknis, politeizmą laikė ankstesniu už monoteizmą.

Iki šiol nagrinėtuose veikaluose S. Daukantas religijos kilmę aiškino daugiau ar mažiau mokslškai, žiūrint to laikotarpio akimis, tuo tarpu „Bū-

de senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“, parašytame ir jo paties išleis-tame 1845 m., rasime daug daugiau nenuoseklumų, prieštaravimų bei teo-loginio galvojimo atspindžių. Kalbėdamas apie senovės lietuvių tikėjimą, S. Daukantas stengiasi įrodyti, kad jis buvęs monoteistinis — buvo vienas dievas Perūnas, turįs daug vardų ir privalumų. Šių privalumų bei vardų atsiradimą jis, naiviai etimologizuodamas, aiškina žmonių patyrimu.

S. Daukanto nuomone, tiek graikų, tiek ir senovės lietuvių išminčiai galvojo, kad pasaulis kilęs iš šilumos, reiškiančios gyvybę. Dėl to pirmąjį šilumos įkūrėją vadino Perūnu nuo žodžio „perėti“, nes, jų manymu, jis iš pirmykščio „dumpio“, arba chaoso, sukūręs pasaulį ir visus jo daiktus⁵⁰. Tokį senovės lietuvių išminčių mokymo įtikinamumą dar labiau sustiprinusi ta aplinkybė, kad „žmonės per prityrimą matė, jog be šilumos niekas šioje pasaulyje nevyktum“⁵¹. Nuo žodžio „kurstyti“ pavadino jį Kūre arba Kūrėju, nuo „perėti“ ir „grūdas“ — Pergrūdžiu, nes tikėjo, jog jis globojās javus, vaisius ir pan. Taigi, „Būde“ įrodinėjama, jog senovės lietuvių religija buvo monoteistinė, nes jie tikėjo vienu dievu Perūnu, reiškiančiu savo galybę perkūnija, saule bei kitais gamtos reiškiniiais.

Svetimšaliai, nesuprasdami lietuvių kalbos, tuos jo privalumus pava-dino atskirais dievais⁵². Tik vėliau, susidūrę su kitomis tautomis, lietuviai nuklydę nuo savo pirmosios nuomonės apie dievą. Dar netapę krikščioni-mis, jie pradėjo garbinti daugelį dievų: Trimpa, Giltinę ir statyti jiems stabus.

Vadinasi, „Būde“ aprašomi religijos vystymosi etapai nesutampa su ankstesne jo paties teorija. Be naivios etimologijos ir nepagrįsto lietuvių giminingumo su senovės graikais bei indais, S. Daukantas nerado kiek nors įtikinamesnių argumentų paremti savo tvirtinimui, kad senovės lie-tuvių tikėjimas nuo monoteizmo, iš esmės niekuo nesiskiriančio nuo krikš-čionybės, evoliucionavo į politeizmą ir stabmeldystę. Ši teorija, priešta-raujanti „Darbų...“ ir „Istorijos žemaitiškos“ mintims, neatitinka istori-nės tiesos. Daugelis ankstesnių šaltinių, o taip pat vėlesnieji senovės prūsų bei lietuvių religijų tyrinėtojai rodo, kad jie garbinę specialius namų, kie-mo, gyvulių globėjus, aitvarus, kaukus, žemėpačius, o tik vėliau susikūrę vieną vyriausią dievą⁵³.

Iš paties minčių dėstymo „Būde“ matyti, jog ir pats S. Daukantas jautė, kad jo teorija apie monoteistinę senosios lietuvių religijos pobūdį ne-sutampa su istoriniais faktais, pvz., Dusburgo kronikoje⁵⁴ senovės lietuvių dievų aprašymu bei mitologijos atspindžiais tautosakoje, kuri jam buvo vienas patikimiausių šaltinių. Reikia manyti, kad dėl to S. Daukantas buvo priverstas kai kuriuos monoteizmui priešingus faktus aiškinti kaip svetimšalių pramanytus bei kaip sugadinto tikėjimo atspindžius. „Būde“,

⁵⁰ Būdas..., 108 psl.

⁵¹ Būdas..., 109—110 psl.

⁵² Būdas..., 114 psl.

⁵³ W. Mannhardt. Letto-Preussische Götterlehre, S. 87; H. Lullies. Zum Götterglauben der alten Preussen, Königsberg, 1904, S. 99—100; Senoji lietuviška knyga, 1947, 165—214 psl.

⁵⁴ Būdas..., 199 psl. Čia S. Daukantas cituoja D. Dusburgo kronikos vietą, kur sako-ma, kad lietuviai pagonyms garbino daug dievų.

pvz., S. Daukantas abejoja, ar nebus tik lietuviai tikėję, jog vienintelė jų garbinta dievybė Perūnas turėjęs žmoną. Remdamasis L. Rėzos rinkinyje esančia daina apie saulę, jis spėjo, kad lietuviai galėję ją garbinti kaip mėnulio žmoną⁵⁵. Dar daugiau. Jeigu S. Daukantas teigia, kad monotheistinis senovės lietuvių tikėjimo pobūdis pasikeitė, susidūrus su kitų tautų religijomis, tai tuo pat jis jau objektyviai pripažįsta, jog senosios kitų tautų religijos buvo politeistinės. Kitaip jos nebūtų galėjusios sugadinti ypatingo monotheistinio senovės lietuvių tikėjimo.

„Būde“ ne tik religijos evoliucija, bet ir pats religinių vaizdinių atsiradimas sprendžiamas kitaip. Čia teigiama, jog „kožnas žmogus turi širdėje įgimtą nuomonę apie Dievą, šios pasaulės įkūrėji, todėl pasijutęs pasaulyje, mėklindamos į dangaus ir žemės daiktus taria esantį vieną įkūrėjų tų visų stebuklingų daiktų, kuriais džiaugdamos rengias ilgainiuo Jį garbinti kaip savo geradėjų“⁵⁶. Vadinasi, čia tvirtinama, kad žmogui yra įgimtas pats dievo idėjos principas, arba polinkis ką nors garbinti. Dėl to žmogus, stebėdamas dangaus ir žemės reiškinius, ir daro išvadą, kad jie dievo sukurti.

Tačiau, pagal S. Daukantą, tai, kad žmogui esanti įgimta abstrakti dievo idėja, dar nepaaiškina, kodėl atsirado religija. S. Daukantas aiškina, kaip ta įgimtoji nuomonė apie dievą konkretizavosi, kaip „per prityrimą“ senovės lietuviai suteikė savo dievui įvairius vardus — Perūną, Pergrūdį, Kūrėją, Žempatį, kaip, padedami išminčių, suvokė įvairias jo funkcijas bei privalumus. Reikia pažymėti, kad ir „Būde“ S. Daukantas, aiškindamas religijos kilmę, ypač jos susiformavimą, žymų ir net lemiamą vaidmenį skiria senovės išminčių bei kunigų išgalvojimui ir apgaulėi. Atsakydamas į klausimą, dėl ko senovės lietuvių išminčiai pramanė savo dievui tiek daug vardų, jis pažymi, jog neišmanančiam žmogui (nors religingumas ir įgimtas) galima parodyti dievą tik per jo vardus ir privalumus, kuriuos žinodamas ir didžiausias kvailys galės suvokti jo didybę⁵⁷. Kitoje vietoje jis pažymi, jog kunigai turėjo žmonėms nesuprantamus dalykus, tariamai dievo nulemtus, išaiškinti „taip guviai, idant kožnoje dingstėje galėtum patys nusiteisinti, jog anie teisybę buvo svietui sakiusys“⁵⁸.

Vadinasi, senovės išminčiai ir kunigai turėjo gerokai pasistengti, kol religija galutinai susiformavo žmonių sąmonėje. Jie turėję išgalvoti dievui daug vardų, žiūrėti, kad pats religinis gamtos bei žmonių gyvenimo reiškinių interpretavimas sudarytų tiesos iliuziją, neprieštarautų tam, ką žmonės matė „per prityrimą“ ir pan. Kitaip jie būtų nepatikėję, jog viskas vyksta dievo valia. Taigi, pagal S. Daukantą, religija, kaip tikėjimas antgamtinėmis jėgomis, be dvasininkų išgalvojimo ir apgaulės nebūtų susiformavusi, nors jos idėjos ir įgimtos.

Be to, kaip rodo viena vieta „Būde“, S. Daukantas, kalbėdamas apie religinio jausmo įgimtumą, nėra nuoseklus. Stengdamasis pagrįsti nesu-

⁵⁵ L. *Rehsa*. Dainos oder litauischen Volkslieder, Königsberg, 1825, S. 316; Būdas..., 129 psl.

⁵⁶ Būdas..., 108 psl.

⁵⁷ Būdas..., 119 psl.

⁵⁸ Būdas..., 131 psl.

tinkančią su faktais dievo idėjos evoliuciją nuo monoteizmo į politeizmą arba pirmąkart lietuvių nuomonės apie dievą sugedimą dėl santykių su kitomis tautomis, S. Daukantas, lyg prieštaraudamas įgimto religinio jausmo teorijai, pažymi, jog „lygia dalia ir tos nuomonės apie Dievą, kokią buvo įgyjusys (kokią buvo įgiję, gavę iš šalies, o ne kokia buvo įgimta — J. R.) negalėjo nepalytėtos ilgainiuo užsilaikyti“⁵⁹.

Reikia pažymėti, jog teorija apie religinio jausmo įgimtumą sutinkama tik „Būde“, kur ja siekiama įrodyti ypatingą monoteistinį senovės lietuvių tikėjimo pobūdį. „Pasakojimuose apie veikalus lietuvių tautos senovėje“, parašytuose 1850 m., S. Daukantas, nors ir nekeldamas religijos kilmės klausimo, pažymi, kad senovėje lietuviai, be Perūno, arba Perkūno, garbino dar pavasario bei augmenijos dievą Pergrūdį, mirties ir žiemos dievą Pykulį⁶⁰. Čia vėl į senovės lietuvių tikėjimą žiūrima teisingai, t. y. parodomas jo politeistinis pobūdis.

Kadangi religijos kilmė „Būde“ aiškinama kitaip negu ankstesniuose S. Daukanto veikaluose, svarbu išsiaiškinti, dėl kokių priežasčių tos jo pažiūros pakito.

Galima manyti, kad, nepaisant minėtų nenuoseklumų bei prieštaravimų, tai galėjo būti nuosekli S. Daukanto pažiūrų evoliucija, sprendžiant religijos kilmės klausimą. Aiškindamas religijos kilmę pirmąkart žmonių tamsumu bei dvasininkų apgaule, jis galėjo logiškai susidurti su klausimu, kodėl dvasininkams arba senovės išminčiams pavyko įteigti žmonėms, jog egzistuoja kažkokie dievai. Reikia paminėti, jog šios teorijos šalininkai dažnai susidurdavo su panašiu klausimu. Pati teorija, kad religija esanti žmonių prasimanymo ir apgaulės vaisius, labai sena, savo šaknimis siekianti viduramžių laisvamanius ir net antikos laikus. Nors ji ir remiasi kai kuriais tikrais stebėjimais (juk nė viena klasinės visuomenės religija neapsiėjo be tikinčiųjų apgaulės), bet negalėjo išsiaiškinti klausimo esmės: kodėl žmonės tampa apgaulės aukomis, kur masių religingumo šaknys?

Teorija apie dievo idėjos įgimtumą turi savo istorines šaknis. Jau renesanso laikais italas Vaninis sprendė šį klausimą. XVII a. anglų materialistas Hobsas aiškina, kad pati natūralioji žmogaus prigimtis turi kažkokius „paprasčiausius“ religijos pagrindus, grūdus arba religinių vaizdinių sėklas („sedes“). Kai kurie apsukresni žmonės tas sėklas pastebi, išauklėja ir, jomis naudodamiesi, išgalvoja nematomas jėgas, dievus, kad, šių padedami, priverstų pavaldinius paklusti⁶¹.

S. Daukantas, atsakydamas į klausimą, kodėl kunigai, remdamiesi išgalvoto dievo autoritetu, pasidarė pirmaisiais žmonių valdovais, irgi argumentuoja įgimta dievo idėja. Kodėl žmonės patikėjo dvasininkų išgalvojimu, kad dievas, „išgūždamas savo šilumą“, sukūrė visą pasaulį? Dėl to, kad „svietas pats regėdamas ir žinodamas per prityrimą, jog be šilumos nieko šioje pasaulyje nebūtų esą, turėjo tą už tiesą ir klausės pasakojančio

⁵⁹ Būdas..., 125 psl.

⁶⁰ S. Daukantas. Pasakojimai apie veikalus lietuvių tautos senovėje, 1893, 25–26 psl.

⁶¹ Т. Гобс. Левифан..., М., 1936, стр. 105–106.

apie būseną Dievo, kurį svietas pats savo širdėje jautė⁶². Atseit, dvasininkai, būdami „buklesni ir guvesni“ už kitus, sugebėjo išgalvoti dievą, išmokyti žmones jį garbinti ir dėkoti jam už tai, kad suteikė žemei šilumą. Patys žmonės iš patirties matė, jog be šilumos niekas šiame pasaulyje negali egzistuoti. Antra, jie palaikydavo dvasininkų mokymą „apie būseną dievo“, tiesa, dėl to, kad jau iš prigimties turėjo dievo idėją. S. Daukantas vienoje vietoje ir sako, kad liaudis akiai tikėjo dvasininkų išgalvojimais ne tiek dėl pačių kunigų ypatingų sugebėjimų, kiek dėl to, kad pati to meto visuomenės būseną buvo palanki apgaulei ir „ją patvėrė“⁶³.

Hobsas, kaip materialistas, ėjo toliau. Įrodinėdamas, jog religinių vaizdinių sėklas žmogaus prigimtyje pagimdė gamtos reiškiniių priežasčių nesupratimas ir baimė, jis siūlė abejoti pačių įgimtų idėjų buvimu. S. Daukantas šio klausimo nekelia, o apsiriboja vien teiginiu apie dievo idėjos įgimtumą, kad, juo remdamasis, įrodytų, dėl ko liaudis patikėjo dvasininkų išgalvojimu. Taip būtų galima paaiškinti S. Daukanto pažiūrų religijos kilmės klausimu pasikeitimą „Būde“.

Teorija apie dievo idėjos įgimtumą randama tik „Būde“, kur ji siejama su monoteistiniu senovės lietuvių tikėjimu. Vėlesniame veikale „Pasakojimai...“ apie ją neužsimenama, o pati teorija pasižymi nenuoseklumu bei prieštarngumu. Todėl galima manyti, kad S. Daukantas sukūrė „Būde“ jo ankstesniems veikalams nebūdingą religijos kilmės bei vystymosi koncepciją, siekdamas ypatingai pabrėžti senovės lietuvių tikėjimo didingumą.

Kokios aplinkybės vertė S. Daukantą nekritiškai kelti senovės lietuvių tikėjimo didingumą?

Pirma, nacionalinio susipratimo kilimo sąlygomis į istoriją buvo žiūrima ne tiek kaip į mokslą, bet daugiau kaip į ideologinės kovos bei tautinio pasididžiavimo ugdymo priemonę. Visuomenę buvo siekiama auklėti praeities pavyzdžiais. Todėl tuo metu dažnai istorikai, nepaisydami mokslinio objektyvumo, stengdavosi faktus traktuoti taip, kad jie keltų politinį bei nacionalinį skaitytojų susipratimą.

Antra, lenkų feodalinė katalikų istoriografija senovės lietuvius niekino už tai, kad jie nepripažino krikščioniško dievo, o garbino perkūną, aitvarus, kaukus, žemėpačius, žalčius, laikė barbarais ir laukiniais. Kai kurie autoriai (M. Strijkovskis, J. Lasicijus ir kt.) buvo prigalvoję net tokių dievybių, kaip brėkšta, dugnai, šluotražis, priparšis ir kt., kurių senovės lietuviai net nežinojo. Jau D. Poška pasisakė prieš šiuos kronikininkus, nes jie senovės lietuvius paniekdami vadino niekšais, barbarais ir laukiniais. Jis įspėjo, jog būsimasis Lietuvos istorikas pasaulietis turėtų atsisakyti nuo panašių epitetų lietuvių tautai⁶⁴.

S. Daukantas, pirmasis nacionalinis ir pilietinis Lietuvos istorikas, nors ir rėmėsi minėtų istorikų darbais, bet prieš šias feodalinės katalikų istoriografijos tendencijas pradėjo griežtą kovą. „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ buvo kaip tik tas veikalas, kuriame autorius nagrinėjo

⁶² Būdas..., 201 psl.

⁶³ Būdas..., 160—161 psl.

⁶⁴ *Dionizas Poška*. Raštai, V., 1959, 259, 261 psl.

senovės lietuvių santvarką, papročius bei religiją ir siekė duoti atkirtį lenkų katalikų istorikams bei kronikininkams, niekinusiems senovės lietuvių tikėjimą ir laikiusiems tik krikščionybę tautos kultūringumo bei civilizacijos požymiu. S. Daukantas „Būde“ pažymi, jog jis, remdamasis lietuvių kalba, nori parodyti „didumą senovės lietuvių tikybos“⁶⁵.

Įrodinėdamas, jog senovės lietuviai tikėjo vienu dievu Perūnu, kuris turėjęs daug vardų ir privalumų, jis pažymi, jog svertimtaučiai raštininkai, nesuprasdami lietuvių kalbos, tuos privalumus palaikydavo atskirais dievais. S. Daukantas kaip pavyzdį nurodo M. Strijkovskį, kuris žemaičių dievais praminęs šluotražį, raugą, bestiją ir pagaliau priskaičiavo jų net 3000, kai tuo tarpu žemaičiai savo kalboje tiek žodžių neturėję⁶⁶. S. Daukanto polemika, nukreipta prieš senovės lietuvių tikėjimo suvulgarinimą, nebūtų dievybių išgalvojimą, suvaidino teigiamą vaidmenį, nes vertė kritiškai žiūrėti į šaltinius ir veikalus, parašytus šiuo klausimu. Tik ši kritika buvo daugiau publicistinio pobūdžio, paviršutiniška.

Feodalinės katalikų istoriografijos teiginys, kad politeistinė pagonybė esanti barbarybės požymis, yra visiškai neteisingas. Visos tautos, jų tarpe ir lenkai, senovėje garbino daugybę dievų. Krikščionių monoteizmas išsivystė iš politeizmo. Tačiau toks požiūris Lietuvoje ir Lenkijoje pradėjo formotis tik XVIII a. ir pirmoje XIX a. pusėje. Viešpataujanti teologinė pasaulėžiūra krikščionybę laikė dievo apreiškimu. Dėl to S. Daukantas, negalėdamas mokliškai pagrįsti, jog politeizmas yra būtinas dėsningas kiekvienos tautos religinių vaizdinių vystymosi etapas ir norėdamas parodyti senovės lietuvių tikėjimo didingumą, turėjo jame ieškoti monoteizmo, kaip tariamojo didingumo požymio.

Norėdamas „Būde“ specialiai parodyti senovės lietuvių kultūringumą, aukštą dorovingumą bei tikybos didybę, jis ir stengėsi pabrėžti, kad senovės lietuviai dievą suvokė monoteistiškai, panašiai kaip ir civilizuotieji krikščionys⁶⁷. Jų tikėjimas ne tik buvęs iš esmės panašus į krikščionybę, bet daugeliu atžvilgių net pralenkęs kitų kultūringųjų tautų religijas. Tą rodanti pati lietuvių kalba. Jeigu prancūzai, šaukdamiesi dievo, sako „mon Dieu“, vokiečiai — „mein Goht“, lenkai — „Boże mój“, tai lietuviai visados dejuoja „ai Dievali“, nesakydami „mano“, ir todėl „senovėje garbinę dievą, kuris buvo visų, o ne vieno kurio“⁶⁸.

Tokiu būdu, aiškindamas, kad senovės lietuviai tikėjo vienu dievu ir kad tai rodo jų kultūringumą, S. Daukantas neišvengiamai turėjo nusikalsti istorinei tiesai. Vadinasi, tvirtinimas, kad dievo supratimas yra įgimtas, S. Daukantui, kaip prigimtinės teisės teorijos šalininkui, galėjo tarnauti kaip senovės lietuvių didingo tikėjimo tikrumo bei nesugriaunamumo argumentas.

Tuo tarpu „Darbuose“ ir „Istorijoj žemaitiškoj“, kalbėdamas apie religiją daugiau istoriniu požiūriu, S. Daukantas galėjo objektyviau aiškinti ir

⁶⁵ Būdas..., 109 psl.

⁶⁶ Būdas..., 115 psl.

⁶⁷ Būdas..., 118 psl.

⁶⁸ Būdas..., 119 psl.

jos kilmę, t. y. tvirtinti, kad iš pradžių visos tautos, taip pat ir lietuviai, tikėjo daugeliu dievų, garbino gamtos reiškinius, kad tikėjimas dievais atsiradęs dėl „žmonių neišmanymo“ bei dvasininkų išgalvojimo.

Be to, „Būde“ dėstomų pažiūrų religijos kilmės klausimu priešingumą ankstesnių veikalų mintims galėjo sąlygoti ir ta aplinkybė, kad pats S. Daukantas paruošė jį spaudai, o spausdintose knygoje nebuvo leidžiama abejoti dievo apreikštos religijos pagrindais. Vis dėlto reikia pažymėti, jog tvirtinimas, kad senovės lietuvių tikėjimas buvo monoteistinis ir kad pati dievo idėja esanti įgimta, objektyviai imant, buvo nuolaida teologiniam galvojimui, nes skatino pripažinti religinio jausmo amžinumą, nors pats autorius subjektyviai siekė patriotinių tikslų.

Mintys, kad religija atsiradusi dėl žmonių santykio su aplinkinio pasaulio daiktais bei reiškiniais ar dėl santykių visuomenėje reguliavimo, kad pradžioje žmonės tikėjo daugeliu dievų, buvo pažangios ir naujos to meto Lietuvos visuomenėje.

S. Daukantas neatskleidė ir to meto sąlygomis negalėjo atskleisti socialinių bei gnoseologinių religijos šaknų. Tvirtinimas, kad religiniai vaizdiniai atsirado dėl žmonių tamsumo ir dėl dvasininkų išgalvojimo, buvo idealistinis. Idealistiškai suprasdamas visuomenės gyvenimą, S. Daukantas negalėjo suprasti ir religijos, kaip istorinio reiškinio. Tačiau, nors jo pažiūros į religijos kilmę buvo miglotos, prieštaringos, nors jis griežtai nekėlė klausimo, ar kada nors istorijoje buvo bereliginis laikotarpis, mintys, kad religija atsirado žmonių visuomenėje, kad ji sukurta pačių žmonių, siūlė išvadą, kad religija turi savo pradžią ir istoriją. Visa tai sudarė sąlygas toliau spręsti religijos kilmės problemą, ir tuo buvo kirstas rimtas smūgis to meto Lietuvoje vyravusiai teologinei pasaulėžiūrai, tvirtinančiai, jog religinis jausmas yra dievo įkvėptas ir amžinas.

S. Daukantas apie visuomeninę religijos funkciją

Jau kalbėdamas apie religijos kilmę, S. Daukantas pažymi, kad ji atsirado drauge su valdžia. Dvasininkai, būdami pirmisiais tarpininkais tarp savo išgalvotų dievų ir žmonių, buvo ir pirmieji valdovai, pirmųjų įstatymų skelbėjai⁶⁹. Pažymėjęs, kad pirmykštei visuomenei peštynės dėl maisto būvusios pražūtingos, S. Daukantas parodo, kad, išgalvojus dievus ir vyriausybę, tos nesantaikos buvo išvengta. Žmonės klausė savo pirmųjų valdovų „it valios dievo“⁷⁰. Senovės lietuvių kunigai, remdamiesi tegu ir išgalvoto dievo autoritetu, mokė žmones, kaip „turi vienas su kitu elgties, idant maloniai ir laimingai šioje pasaulėje galėtum gyventi“⁷¹. Vadinas, dievai žmonėms buvę naudingi, nes pašalino nesantaiką.

Tačiau S. Daukantas čia jokiū būdu neįrodinėja, kad valdžia yra kilusi iš dievo. Jis, kaip prigimtinės teisės teorijos šalininkas, valdžią laiko pačių žmonių sukurtu dalyku. Protingesnieji, „buklesnieji“ arba net dvasininkai,

⁶⁹ S. Daukantas. Lietuvos istorija, 1 d., 108 psl.

⁷⁰ Būdas..., 201 psl.

⁷¹ Ten pat.

matydami, kad žmonės neišmano gamtos reiškinių, ir norėdami pašalinti nesantaiką, sąmoningai išgalvojo dievus, pavadino juos žmonių „valdimie-rais“ ir, tik remdamiesi jų autoritetu, pradėjo kurti pirmuosius įstatymus⁷².

Išgalvotieji dievai buvo tik priemonė sutvarkyti visuomenę. O tos tvar-kos sudarytojams iš vienos pusės atstovavo „kunigai“ arba šiaip gudres-nieji, o iš kitos pusės — „svietas“, arba liaudis⁷³. Negalima būtų tvirtinti, kad pats S. Daukantas būtų tikėjęs, jog kažkur aukštybėse yra dievai, tvar-kantieji žmonių gyvenimą. Tai rodo dalyvinė forma, kuria jis pažymi, jog pirmykštėje visuomenėje, vyraujant nesantaikai, protingesnieji pradėję žmones mokyti, „reikšdami, jog kame tenai augszybėse esą jų geradėjai“⁷⁴.

Zinoma, ta pati dalyvinė forma lyg ir neleistų mums tvirtinti, kad pats S. Daukantas būtų galvojęs, jog religija visuomenei yra naudinga.

Tačiau, kalbėdamas apie ankstyvąją krikščionybę, S. Daukantas taip pat iškelia mintį (bet jau tiesiog nuo savęs), kad tautos, pažinusios Kristaus mokslą, suartėjo kaip vienos motinos dukterys, o žmonės tapę lyg broliais⁷⁵. Galvodamas, kad religija turi tarnauti žmonių gerovei, S. Daukantas ir krikščionybę suprato kaip broliškos meilės įkūnijimą visuomenėje pagal principą „mylėti kits kitą, it pats save“⁷⁶. Jeigu dvasininkai elgtųsi pagal broliškos meilės principus, pagal Kristaus mokslą, tai S. Daukantas reli-gijos ir nekritikuotų. Bet klasinėje visuomenėje šiuo principu tik pridengia-mas liaudies išnaudojimas, o pačią religiją kunigai paverčia priemone liau-džiai apgaudinėti ir jos engimui įteisinti.

S. Daukantas matė, kad religija padeda stiprinti išnaudojamųjų pa-klusnumą ir beteisiškumą. Jis rašė, kad „kunigai turėjo tikyba už pragumą (būdas, proga — *J. R.*), kuriuomi svietaį gorino (baugino, gąsdino — *J. R.*) dėl sugurino ir sukruatinimo žmogaus mentos (dvasia, sąmonė — *J. R.*) ir dėl būtino sau paklusnumo“⁷⁷. Iškėlęs ankstyvosios krikščionybės įstaty-mo — mylėti vienas kitą, it pats save — reikšmę visuomenei, S. Daukantas čia pat su pasigailėjimu konstatuoja: „Bet ant nelaimos szio svieta tas szventas įstatymas nėra pildomas szįadien“⁷⁸. Vadinasi, S. Daukantas ma-tė, jog praktiškai religijos principai naudojami socialiniam blogiui įteisinti.

Tačiau S. Daukantas nesuprato nei klasinių religijos šakny, nei jos, kaip socialinio išnaudojimo ideologinio įteisinimo, esmės. Stebėdamas sa-vo meto tikrovę bei studijuodamas Lietuvos istoriją, jis daugiau iš pavir-šiaus matė, kad religija ir dvasininkai yra glaudžiai susiję su feodaliniu iš-naudojimu. Protestuodamas prieš savo tautos socialinę bei nacionalinę priespaudą, jis pasmerkė religiją, kaip neatitinkančią savo tikrosios visuomeninės paskirties, ir demaskavo dvasininkus, kaip padedančius diduomenei engti liaudį.

⁷² Būdas..., 131, 201 psl.; *S. Daukantas*. Lietuvos istorija, 1 d., 68 psl.

⁷³ *S. Daukantas*. Lietuvos istorija, 1 d., 68 psl.

⁷⁴ Ten pat, 68 psl.

⁷⁵ Ten pat, 109 psl.

⁷⁶ Ten pat.

⁷⁷ Būdas..., 160 psl.

⁷⁸ *S. Daukantas*. Lietuvos istorija, 1 d., 109 psl.

S. Daukantas pažymi, kad ten, kur vyrauja baudžiavinė santvarka (pvz., Lenkijoje), kur gyventojai baudžiavomis arba lažais diduomenės nuvarginti, kunigai „nė mokslu, ne platinimu gudrybos ir žiburiu iszminties tarp svieto rupinosi, idant kiekvienas suprastu, jog vargdienis žmogus ne gyvūliu yra, bet lobyje ir tingėjime apjakę, neminėdami ant savo szvento lūmo ir iszmintingų įstatymų, gėrė ir lėbavo, padėdami kitiems slūgūti vargdienius“⁷⁹.

Kalbėdamas apie teutonų ir Livonijos ordinų agresiją į Lietuvą XIII—XIV a. bei vokiečių riterių plėšimus ir žudynes, S. Daukantas visuomet pabrėžia, kad religija buvo politinės agresijos ir kolonializmo priedanga, kad grobimo tikslais kryžiuočiai buvo „užsimovę „liczyną tikybos“. O iš tikrųjų krikščionys „ne duszes iszganyma pagonyms steigy, bet tiktay anyims žiamy ir lousyby iszplieszty geidy“⁸⁰. Žemaičiuose krikščionių vyskupas, pralotai ir kunigai „vylnas, pyina“ nuo gyventojų rinko, „jų kraujy gėry ir kuna nu kaulų graužy“, o ne krikščionybės platinimu rūpinosi⁸¹.

Pavaizdavęs tariamųjų katalikybės skleidėjų, jos riterių žiaurumus užimtuose kraštuose, autorius kreipia skaitytojų dėmesį: „Minėk, skaitytojau, jog tai darė vyskupas“⁸². S. Daukantas demaskuoja ir patį katalikų bažnyčios tėvą — Romos popiežių, kuris iš visos Europos dievo vardu siunčia plėšikų kryžievių gaujas prieš lietuvius ir žemaičius. Norėdamas dar labiau demaskuoti popiežius, jis priskyrė Honorijui III, siuntusiam į Lietuvą kryžiuočius, šiuos juos drąsinančius žodžius: „Ne tavo yra ta karė, į kurią tu eini, bet karė tavo Dievo“⁸³.

Kaip matome, S. Daukantas aiškiai parodo, kad dvasininkai dievo vardu ne tik pateisina socialinę bei nacionalinę priespaudą, bet ir organizavo agresiją prieš lietuvių tautą.

Autorius stengiasi įrodyti, jog kunigai savo juodus darbus bando pridengti šventojo rašto dogmomis. Kalbėdamas apie vokiečių išplatintos krikščionybės žalą lietuviams (žinoma, su aliuzijomis į savo meto baudžiauninkus), S. Daukantas tvirtina, jog kunigai, engdami liaudį „ant didesnės dar gėdos krikščionių tikybos norėjo dar davadais raszto szvento nuteisinti tą vergybą, masino sviėtą tardami: „jei kentėsite, sako, szioje pasaulėje visus vargus ir nelaimas, po smerczio danguje linksmintiėsi“, — it kaip būtų pats Dievas žmogui davęs gyvybę ne dėl džiaugsmo, idant jį užtai garbintu, bet už kuronę ir visų didžiausią nelaimą, įdant jį keiktu kaipo savo neprietelių, kursai jį taip didžia nelaima užleido“. S. Daukanto nuomone, toks evangelijos aiškinimas „niekaip nesutinka nei su žmogaus protu nei su Dievo iszminczia ir malone“⁸⁴.

Čia S. Daukantas parodo liaudžiai, kad šventojo rašto teiginiai nesiderina su tikrojo dievo išmintimi bei malone, kad jie prieštarauja sveikam

⁷⁹ S. Daukantas. Lietuvos istorija, 2 d., 28 psl.

⁸⁰ Darbay..., 60 psl.; S. Daukantas. Lietuvos istorija, 1 d., 296 psl.

⁸¹ Darbay..., 197—198 psl.

⁸² S. Daukantas. Lietuvos istorija, 1 d., 184 psl.

⁸³ Ten pat, 224 psl.

⁸⁴ Ten pat, 474—475 psl.

linksmam laisvo žmogaus gyvenimui ir nesutinka su jo protu. Jie ne tik nepasmerkia vergijos, o liepia vergaujančiam žmogui kentėti, vargti dėl pomirtinio gyvenimo.

S. Daukantas demaskuoja asketinę krikščionybės moralę. Jo nuomone, krikščionių religija liaudžiai brukusi „nuliudimą, rupesnj, liepė išsizadėti turtų, gėrybių ir paties svieta, kankinti savo kuną alkinimais ir novyjimais, gynojo jiems visų linksmybių ir džiaugsmo, skatindami jų dieną ir naktį melstiesi ir rupintiesi ne sziūmi pasauliu, bet antru, o aszaroti ir gailėtis už savo nūdėmes“. To dar maža: už tą asketišką, priešingą žmogaus prigimčiai mokymą liaudis turėjo naujiesiems kunigams ir dešimtines, kurių pirma nežinojo, duoti. S. Daukanto manymu, „toksai mokslas negalėjo sutikti nei su netikėlių protu, nei su jų liūsybe“⁸⁵. Tokiais pavyzdžiais, kurių jo raštuose gana daug, S. Daukantas stengėsi įtikinti skaitytoją, kad laisvam žmogui katalikų religija su jos asketine morale nepriimtina.

Ši pažiūra sutapo su socialiniais S. Daukanto siekimais. Jis norėjo matyti ne nuskurdusius, tamsius baudžiauninkus, o laisvus, pasiturinčius ir „kultūringus“ ūkininkus-buožes. Tai ypač aiškiai pabrėžiama „Būde“. Tuo tarpu katalikų moralė nesiekia pagerinti žemiškojo gyvenimo.

Katalikų bažnyčia, įteisindama feodalinį išnaudojimą, trukdė liaudies švietimą bei kultūros kėlimą. S. Daukanto laikais daugelis dvasininkų buvo nusistatę prieš valstiečių vaikų mokymą, ypač gimtąja lietuvių kalba, nes pasimokę jie galėtų užmiršti savo luomo pareigas. Kalbėdamas apie praeitį, S. Daukantas griežtai pasmerkė ir savo meto tamsybės skleidėjus bei mokslo priešus.

S. Daukantas pasakoja, jog lietuvių liaudyje buvo daug gabių amatininkų bei išradėjų, „vienok kunigai ir didžturčiai nesuteikė jiems pragumo svieta regėti ir savo amatą permanyti“⁸⁶. Lygindamas juos su senovės lietuvių dvasininkais, kurie žmones „mokė ukės rėdos įstatymų, gudrybos bei išminties“, S. Daukantas iškelia mintį, jog krikščionių kunigai liaudies nemokė, bet „tamsybėje laikė, idant svietas nežinodamas, jų klausytų ir jiems kruvinai vergautų“⁸⁷.

S. Daukanto pažiūra į katalikų kunigus, kaip lietuvių tautinės kultūros slopintojus, pastebima ir jo korespondencijoje. Laiške M. Valančiui jis pasmerkė kunigus, kad šie neplatina jo atsiųstų knygų. Jo nuomone, toks dvasininkų elgesys „rodo didžiausią kunigų apsileidimą, nemalonų blogų vaisių ženklą, rodo, kad jie nenori suteikti dvasios peno saviesiems ir dar vadinasi kunigais, švietėjais!!!“⁸⁸.

Tais atvejais, kada nereikėdavo saugotis cenzūros, S. Daukantas pareikšdavo net ir tai, kad teologija kenkia mokslui. Savo pastabose prie išrašų iš J. Dyko knygos „Saksai ir lenkai“⁸⁹ S. Daukantas pažymi, jog po to, kai lietuviai išmoko lotyniško rašto, nebuvo vystomi dailieji mokslai, o

⁸⁵ Ten pat, 154 psl.

⁸⁶ Būdas..., 99 psl.

⁸⁷ S. Daukantas. Lietuvos istorija, 1 d., 475 psl.

⁸⁸ Mūsų senovė, 1 t., 4–5 kn., 1922, 788, 790 psl.

⁸⁹ J. G. Dyk. Sachsen und Polen, Leipzig, 1810.

daugiausia domėtasi teologija bei metafizika, kuri Europoje XVII a. „it antkritiu koku buo“⁹⁰.

Matome, kad S. Daukantas iš esmės negriovė religijos pagrindų, o tik kritikavo, jo nuomone, blogąsias jos puses. Jeigu religija atitinka žmogaus prigimtį ir protą, padeda palaikyti dorovę, tai ji esanti naudinga visuomenei. S. Daukanto nuomone, krikščionybė, kaip brolybės ir meilės idėjos įsikūnijimas visuomenėje, turi būti panaši į jo idealizuojamą senovės lietuvių tikėjimą, t. y. turi tarnauti tautos gerovei. Dvasininkai privalėtų mokytį žmones „išminties ir gudrybos“, aiškinti, kaip jie turėtų broliškai sugyventi, vienas kito neskriausdami. Visa jo kritika nukreipta prieš tariamai sugadintą visuomenėje religiją, prieš dvasininkus, kurie, ja naudodamiesi, padeda turtuoliams engti liaudį, prieš popiežių ir kryžiuočius, kurie, prisdengę dievo ir krikščionybės vardu, stengėsi sunaikinti lietuvių tautą. Kritikuodamas religiją ir dvasininkus, jis niekur nepaneigia dievo buvimo, o tik pabrėžia, kad krikščionybė nesutinka su žmogaus protu bei dievo išmintimi⁹¹.

Dėl to S. Daukanto pažiūros nėra ateistinės, nors jis ir turėjo atsižvelgti į cenzūros reikalavimus ir į tą aplinkybę, kad jo raštus, vyskupo Valančiaus nurodymu, platino kunigai. Pats S. Daukantas visą gyvenimą pasiliko tikintis, nors ir turėjo savotiškas pažiūras į dievą.

Tačiau negalima sutikti, jog buržuaziniai istorikai būtų teisingai apibūdinę S. Daukanto santykius su religija bei bažnyčia. Jeigu S. Daukantas ir galvojo, kad religija turi remtis dorovės principais, ir ta prasme jį galima būtų laikyti „doru kataliku“, tai jis jokiū būdu nežiūrėjo į politiką ir bažnyčią kaip į nesusijusius dalykus. Atvirksčiai, jis kritikavo bažnyčią ir dvasininkus už tai, kad religijos vardu jie pateisina socialines bei politines negeroves.

S. Daukanto pažiūros į religiją yra prieštaringos bei nenuoseklios, ir todėl jas konkrečiai apibūdinti labai sunku. Jeigu S. Daukantas kritikuoja dvasininkus ir religiją, bet pripažįsta dievo buvimą, gal jo pažiūras būtų galima laikyti deistinėmis? Deistu laikomas žmogus, kuris, remdamasis mokslu, neigia dievo, kaip asmenybės, buvimą ir jo kišimąsi į gamtos bei visuomenės gyvenimą (stebuklus, apreiškimą ir pan.). Deistų dievas nėra personifikuotas; tai beasmėnis protingas pradas, sukūręs pasaulį, nustatęs jam dėsnius ir suteikęs pirmąjį postūmį. Nepripažindami jokios religijos ir jokių ritualų, deistai savo pažiūras vadino natūraliąja, proto arba filosofine religija. Jie racionalistiškai kritikavo religiją, demaskavo dvasininkų apgaulę, jų moralę, kovojo už sąžinės ir minties laisvę, mokslo nepriklausomumą nuo bažnyčios. XVII—XVIII a. deizmas Vakarų Europoje viena ar kita forma kovojo su feodالية viduramžiškąja pasaulėžiūra ir tuo buvo pažangus.

Jeigu S. Daukanto negalima laikyti deistu dėl to, kad jis buvo tikintis ir atlikinėjo religines apeigas, tai reikia pripažinti, jog jo pažiūros į religiją turi daug bendro su deizmu. Laikydamas dievą pasaulio įkūrėju, jis nepripažino jam aktyvaus vaidmens gamtos bei visuomenės gyvenime. Religijos

⁹⁰ Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rankraščių skyrius, SD 40.

⁹¹ S. Daukantas. Lietuvos istorija, I d., 154, 475 psl.

kišmę aiškino švietėjiškai, nors ir ne visuomet nuosekliai. Pasmerkė dvasininkus, kaip mokslo ir kultūros priešus, troško, kad mokslas nepriklausytų nuo teologijos. Demaskavo popiežius, kaip kryžiaus žygių prieš Lietuvą organizatorius. Smerkė religiją už tai, kad ji pateisina socialinę bei politinę priespaudą. Jis teigė, kad šventojo rašto moralė nesutinka su laisvo žmogaus protu.

Žinoma, nereikia užmiršti, jog S. Daukanto pažiūrose yra nemaža teistiškos teologinės galvosenos atspindžių (pvz., dievo idėjos įgimtumo pripažinimas, dirbtinas siekimas įrodyti monoteistinį senovės lietuvių tikėjimo pobūdį, jo paties religingumas ir kt.). Bet dėl to jo jokia būdu negalima laikyti teistu, klerikalizmo gynėju. S. Daukantas prieš klerikalizmą kovojo. Jis ne tik kritikuoja dvasininkus ir oficialiąją bažnyčią, bet ir pasisako prieš pačius šventojo rašto teiginius, kaip nesutinkančius su žmogaus protu ir jo laisve. Čia, žinoma, nesiekama įrodyti, jog S. Daukanto antiklerikalinės pažiūros buvo deistinės, o tik norima atskleisti, kad jo pasaulėžiūra buvo sudėtinga ir prieštaringa.

Tokiu būdu, S. Daukanto pažiūrų į religiją negalėtume griežtai įsprausti į kokius nors filosofinių sąvokų rėmus. Tačiau, nepaisant šio pasaulėžiūros sudėtingumo, reikia pažymėti, jog S. Daukantas pažiūromis į religiją (o ne asmeniniu gyvenimu) turi nemaža panašumo su deizmu. Deizmo požiūrio laikėsi daugelis XVII—XVIII a. buržuazinių švietėjų, kovojusių prieš feodalizmą ir bažnyčią. Jeigu švietėjiški deizmo elementai S. Daukanto pasaulėžiūroje nebuvo tokie griežti ir nuoseklūs kaip Vakarų Europos švietėjų, tai jų pobūdį sąlygojo bendras kultūrinis bei intelektualinis tuometinės Lietuvos visuomenės lygis. Tada didelę įtaką turėjo katalikų bažnyčia, o tik ką pradėję vystyti Vilniaus universitete gamtos mokslai negalėjo duoti pakankamai medžiagos nuoseklesniam materialistiniam galvojimui. Ant ra vertus, pačios tų gamtos mokslų materialistinės išvados vienaip ar kitaip turėjo derintis su teologine pasaulėžiūra. Didelė dalis visuomenės, ypač liaudis, buvo religinga.

Daugelis švietėjų, veikusių feodalizmo krizės laikotarpiu, kritikavo religiją ir dvasininkus, parodė, jog religija pateisina socialinį blogį. Tačiau tas kritikos laipsnis ir užmojis gali būti skirtingas. Vakarų Europos švietėjai deistai daug griežčiau už Daukantą kritikavo religiją ir dvasininkus, bet jie pabrėždavo, jog religijos pagrindais abejoti tegali tik apšviestieji, o ne liaudies masės, kurias reikia laikyti pažabotas. Volteras net iškėlė mintį, kad, jeigu dievo nebūtų, reiktų jį išgalvoti tamsios minios aistroms pažaboti. S. Daukantas šiuo atžvilgiu buvo daug demokratiškesnis. Jis savo raštuose, skirtuose ne mokytiems vyrams, o baudžiauninkams, aiškiai pabrėždavo, jog kunigai tikėjimą naudoja kaip žabangas liaudžiai mulkinti ir išnaudoti.

Dėl to, žinoma, jokia būdu negalima daryti išvados, kad S. Daukantas buvo pažangesnis už Volterą. Pastarasis, aiškiai pasakęs, jog visuomenė, susidedanti iš turtingųjų ir beturčių, negalės išsiversti be dievo, vis dėlto buvo daug gilesnis už Daukantą. Ir tą jo gilumą nulėmė ne tiek išsilavinimo laipsnis, kiek tuometinė priešrevoliucinės Prancūzijos tikrovė su

labiau išryškėjusiais socialinio antagonizmo kontūrais, su labiau subrendusia buržuazija, su privačia nuosavybe. S. Daukantui, kurio požiūris į religijos vaidmenį visuomenėje iš esmės sutapo su Voltero požiūriu, tik buvo ne taip griežtai formuluotas (atitinkanti žmogaus protą religija visuomenei naudinga). Didžioji lietuvių tautos dalis buvo baudžiauninkai, kurių pavergimą šventino religija ir bažnyčia. Dėl to S. Daukantui, kaip švietėjui, besikreipiančiam į valstiečius ir siekiančiam palengvinti jų būklę, reikėjo ne slopinti, o skatinti jų dvasinę energiją. S. Daukantas ir skelbė jiems, jog krikščionių religija yra dvasinis baudžiamos įteisintumas. Vadinasi, S. Daukanto demokratiškumą, kritikuojuant bažnyčią ir religiją, nulėmė socialinės to meto Lietuvos sąlygos.

Visi buržuaziniai švietėjai ir net praeities materialistai, idealistiškai aiškindami visuomenės gyvenimą, nesugebėjo atskleisti socialinių religijos šaknų. Jų tvirtinimas, kad religiją pagimdė tamsumas ir baimė, buvo iš dalies teisingas. Tačiau jie nesuprato, kad religiją sukūrė visuomeninio gyvenimo sąlygos, pagimdžiusios bejėgiškumą, pažeminimo ir baimės jausmą prieš gamtos ir socialines jėgas. Nesugebėdamas materialistiškai išaiškinti religijos atsiradimo priežasčių, S. Daukantas kaip ir daugelis švietėjų negalėjo suprasti, kad religija yra istorinis reiškinys, kad ji, būdama fantastinė žmogaus bejėgiškumo išraiška, yra žalinga visuomenei. Tačiau tai jokiū būdu nėra priekaištas S. Daukantui, o tik parodo, kas nulėmė, kad jo pažiūros į religiją buvo antiklerikalinės, deistinės, švietėjiškos.

Nepaisant aukščiau minėtų teistinių atspalvių, S. Daukantas iš esmės nenukrypo nuo tų klausimų, kuriuos jam buvo iškėlusį jo meto socialinė ir politinė padėtis.

Feodalizmo laikais, kai valstiečių luominė padėtis, baudžiavinis išnaudojimas buvo laikomi teisėtu, dievo nustatytu dalyku, atskleisti valstiečiams žalingą socialinį religijos vaidmenį buvo pats svarbiausias ideologinės kovos klausimas. Tada buvo klerikalinio obskurantizmo laikotarpis. Kovojuantiems prieš dvarininkus valstiečiams iš sakyklų ir per bažnytinius elementorius buvo skelbiama, kad jie būtų paklusnūs „kūniškiems viešpačiams“. 1831 m. sukilimo metu Vilniaus vyskupas ragino sukilusius valstiečius dirbti, atlikti savo luomo pareigas ponams. Klerikalizmas buvo skiepijamas ne tik parapijinių ir vidurinių mokyklų mokiniams, bet ir Vilniaus universiteto studentams. Galima neabejoti, kad tokiomis aplinkybėmis antiklerikalinės Daukanto idėjos bei dvasininkijos demaskavimas turėjo didžiulės teigiamos reikšmės.

S. Daukantas, demaskuodamas reakcinę religijos esmę, ne tik užjautė baudžiauninkus, bet ir ugdė jų neapykantą kunigams, vyskupams, popiežiui ir pačiai bažnyčiai, ginančiai feodalinį išnaudojimą. Savo raštų mintimis jis vertė liaudį abejoti bažnyčios dogmomis ir mokė visus gyvenimo reiškinius vertinti žmogaus akimis. Nors pats autorius, kaip užguitos valstietijos sūnus, tebebuvo tikintis, bet savo raštuose jis skatino liaudį kritiškai vertinti religiją ir kulto tarnų elgesį. Tamsiems, baudžiamos užguitiems, tik retkarčiais nesąmoningai pagalvojuantiems apie dievo

sutvertojo pasaulio neteisybes valstiečiams sukelti abejojimą dievu bei tikėjimo dogmomis buvo galima, tik remiantis tautos istorijos pavyzdžiais su alijizomis į kasdieninius pačių valstiečių vargus. Valstietis, prieš tapdamas ateistu, pirma turi pasidaryti antiklerikalu, suabejoti religinėmis dogmomis.

S. Daukantas skelbė, kad religija yra pačių žmonių sukurtas dalykas, kad dvasininkai teisina baudžiąvą ir politinę agresiją, kad krikščionių moralės normos verčia žmones liūdėti ir abejoti žemišku gyvenimu. Tai buvo bandymas kritikuoti religiją, siekimas, kaip sako K. Marksas, išlaisvinti žmogų nuo iliuzijų⁹², kad jis galvotų, veiktų, kovotų prieš socialinius bei nacionalinius priešus, kurtų savo tikrovę be iliuzijų. Ši religijos kritika, nors ir ribota, vadavo žmogaus protą iš prietarų, padėjo jam tapti blaviu ir kritišku.

Išvados

1. S. Daukantas, kaip liaudies švietėjas, gyveno ir veikė feodalizmo krizės epochoje. Kritikuodamas feodalizmą ir smerkdamas baudžiąvą, jis savo raštuose pasisakė prieš religiją ir bažnyčią, kaip baudžiavinio išnaudojimo gynėją. Jis demaskavo Romos popiežius, kaip kryžiaus žygių prieš lietuvių tautą organizatorius, parodė dvasininkų veiklos žalą visuomenei bei atskleidė antižmogišką religinės moralės pobūdį.

2. Nors S. Daukantas ir skelbė, kad dvasininkai, naudodamiesi religija, padeda diduomenei engti liaudį, kritikavo krikščionybės moralę, kaip nesuderinamą su žmogaus protu bei dievo išmintimi, bet moksliskai pačios religijos negriovė. Jis pats tikėjo ir galvojo, kad gera, atitinkanti žmogaus prigimtį religija visuomenei yra naudinga. Dėl to S. Daukanto pažiūros yra tik antiklerikalinės ir deistinės. Tačiau dievo buvimo pripažinimas yra trūkumas, būdingas ne vien S. Daukantui, o visiems švietėjams nematerialistams, veikusiems feodalizmo krizės epochoje.

3. Laikydamas dievą pasaulio įkūrėju, S. Daukantas nepripažįsta, kad jis aktyviai kišasi į gamtos bei visuomenės gyvenimą. Gamtos reiškinų keitimąsi jis aiškina natūraliomis materialinėmis priežastimis. Žmonijos istorijoje veikiančiosios jėgos yra patys žmonės, jų kova su gamta ir tarpusavio santykiai. Tai rodo, jog S. Daukanto pažiūrose į religiją yra nemaža panašumo su deizmu. Tačiau dėl jų sudėtingumo bei prieštaravimo S. Daukanto tikru deistu laikyti negalima.

4. Svarbiausias antiklerikaliųjų S. Daukanto pažiūrų trūkumas yra tas, kad jis nenuosekliai sprendė religijos kilmės klausimą. Greta naujų švietėjiškų minčių, kad religija yra žmonių tamsumo bei dvasininkų išgalvojimo vaisius, S. Daukantas manė, kad žmogus turi įgimtą nuomonę apie dievą. Vadovaudamasis patriotiniais sumetimais, jis siekė įrodyti ypatingą monoteistinę senovės lietuvių tikėjimo pobūdį, jo panašumą su krikščionyste. Šie S. Daukanto pasaulėžiūros atspalviai buvo nuolaida teologinei bažnytinei galvosenai.

⁹² K. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 1, М., 1955, стр. 115.

5. Nors S. Daukanto pažiūros į religiją buvo ribotos, jo mėginimas atskleisti žemiškąsias religijos kilmės šaknis, religijos, kaip baudžiosios ramsčio, krikščioniškosios moralės bei žalingos dvasininkų veiklos kritika turėjo didelės teigiamos reikšmės to meto sąlygomis, nes laisvino valstiečių sąmonę iš klerikalizmo bei aktyvino antifeodalinę liaudies masių veiklą.

ВЗГЛЯДЫ С. ДАУКАНТАСА НА РЕЛИГИЮ И ДУХОВЕНСТВО

И. РЕПШИС

Р е з ю м е

На основании произведений великого культурного деятеля и просветителя Литвы С. Даукантаса (1793—1864), жившего в период кризиса феодализма, в статье раскрываются его взгляды на религию.

С. Даукантас, как представитель прогрессивной общественной мысли в Литве, остро высказывался против крепостничества и реакционной роли христианского духовенства как в прошлом литовского народа, так и в современном ему обществе, в котором духовенство с помощью религиозных догм старалось оправдать крепостнический гнет.

В статье раскрывается противоречивость взглядов С. Даукантаса по вопросу о происхождении религиозных верований, слабые стороны его религиозных воззрений и дается их оценка, исходя из того, на сколько они были направлены против феодально-теологического мировоззрения.